

HET COUDENBERGPALEIS TE BRUSSEL

UITGEVERIJ
snoeck
EDITIONS / PUBLISHERS

COUDENBERG

HET COUDENBERGPALEIS TE BRUSSEL

Van middeleeuws kasteel tot archeologische site

WETENSCHAPPELIJKE REDACTIE:

Vincent Heymans

COÖRDINATIE:

Laetitia Cnockaert en Frédérique Honoré

AUTEURS:

P. Anagnostopoulos, A. Buyle, P. Charruadas, L. Cnockaert,
M. de Waha, S. Demeter, Y. Devos, C. Dickstein-Bernard,
A. Dierkens, M. Fourny, C. Gaier, M. Galand, D. Guilardian,
S. Guri, V. Heymans, J. Houssiau, J.-P. Huys, C. Loir, P. Lombaerde,
M. Meganck, S. Modrie, C. Paredes, P. Sosnowska, S. van Sprang,
B. Vannieuwenhuyze, A. Vanrie

COUDENBERG

UITGEVERIJ
snoeck
EDITIONS/PUBLISHERS

Deze publicatie is opgesteld door de vzw Paleis van Keizer Karel, op initiatief van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Stad Brussel

Wetenschappelijke redactie: Vincent Heymans

Coördinatie: Laetitia Cnockaert en Frédérique Honoré

Auteurs: Pierre Anagnostopoulos, Anne Buyle, Paulo Charruadas, Laetitia Cnockaert, Michel de Waha, Stéphane Demeter, Yannick Devos, Claire Dickstein-Bernard, Alain Dierkens, Michel Fourny, Claude Gaier, Michèle Galand, David Guillardian, Shipé Guri, Vincent Heymans, Jean Houssiau, Jean-Philippe Huys, Christophe Loir, Piet Lombaerde, Marc Meganck, Sylvianne Modrie, Cecilia Paredes, Philippe Sosnowska, Sabine van Sprang, Bram Vannieuwenhuyze, André Vanrie
Hun titels en instellingen worden gegeven aan het einde van het boek

Wetenschappelijk Comité: Vincent Heymans (Voorzitter), Pierre-Paul Bonenfant †, Marcel Celis, Stéphane Demeter, Alain Dierkens, Michel Fourny, Sylvianne Modrie, Anne Vandenbulcke, André Vanrie

Het wetenschappelijk comité betreurt het verlies van één van haar leden : professor Pierre-Paul Bonenfant, voorzitter van de Société royale d'Archéologie de Bruxelles, die sinds het begin nauw betrokken was bij het voorbereiden van dit boek. Door zijn overlijden had de redactieploeg niet de gelegenheid zijn participatie te verkrijgen bij het schrijven van de hoofdstukken met betrekking tot archeologisch onderzoek.

Raad van Bestuur: Stéphane Demeter (Voorzitter), Anne Vandenbulcke (Vicevoorzitster), Pierre-Paul Bonenfant †, Michel Burstin †, Geoffroy Coomans de Brachène, Laurent Delvaux, Jean-Pierre Demeure, Anne de San, Alain Dierkens, Michel Fourny, Edgard Goedleven, Vincent Heymans, Pascale Ingelaere, Tom Sanders, Freddy Thielemans, Anne Tiebault, Michel Van Roye, Thierry Wauters

Vertalingen uit het Frans: Hilde Pauwels, Luce Rega, Catherine Robberechts

Nalezing: Marcel Celis, Joelle Dardenne, Paula Dumont, Harry Lelièvre

Grafische vormgeving: Mardaga, Véronique Lux

Druk: Snel

Omslag: Kelders van het voormalige woongedeelte, die thans deel uitmaken van de archeologische site van de Coudenberg (foto 2009) / *Curia Brabantiae in celebri et populosa urbe Bruxellis*, gravure van Claes Jansz. Visscher naar een tekening van Jean Van de Velde, 17de eeuw / Kruik uit rood aardewerk, 17de eeuw.

© 2014 Snoeck Publishers
Molenstraat 152
B-8501 Kortrijk (België)

www.snoeckpublishers.be

D. 2014-0012-01
ISBN 978-94-6161-094-2

VAN HET COUDENBERGPALEIS TOT DE KONINGSWIJK

Michèle GALAND

Sinds mijn aankomst in dit land, heb ik altijd met pijn in het hart het bedroevende spektakel aanschouwd van de vervallen muren van het paleis waar vroeger de soevereine vorsten van de Nederlanden woonden en dat in 1731 in de as is gelegd¹.

DE PLANNEN VOOR DE HEROPBOUW VAN HET PALEIS

Iedereen die zich buigt over de geschiedenis van het paleis op de Coudenberg, dat op 3 februari 1731 door een rampzalige brand werd verwoest, wordt geconfronteerd met een cruciale vraag: waarom duurde het meer dan veertig jaar vóór er een oplossing kwam en de braakliggende ruimte eindelijk een nieuwe bestemming kreeg. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten we de chronologie van de gebeurtenissen en de plannen die in de tussentijd werden opgesteld, reconstrueren.

Het vuur sloeg zwaar toe op die 3de februari. Het paleis verkeerde in een jammerlijke staat en de bewoners, vooral landvoogdes Maria Elisabeth, moesten elders onderdak zoeken². Zij verhuisde naar het vlakbij gelegen paleis van Oranje Nassau, in de bovenstad. De kapel overleefde als enige gebouw de ramp, en zou opnieuw worden gebruikt voor de eredienst. Ze bleef dienst doen, tot in 1774 werd beslist om ze te slopen voor de aanleg van de Koningswijk.

Al snel na de brand werd in vergaderingen naar een oplossing gezocht om het paleis van Brussel wederop te bouwen en de Oostenrijkse autoriteiten werden op de hoogte gehouden van de uitkomst van deze gesprekken³. Het grote obstakel was de financiële kwestie, want de regering was niet in staat om grote sommen vrij te maken in een tijd waar de toestand van de openbare financiën zodanig was dat geregeld ambtenaren niet konden worden betaald. De plannen voor de wederopbouw werden in mei 1731 in de Raad van State besproken, in aanwezigheid van de landvoogdes. De meningen waren verdeeld over de in te zetten middelen, maar uiteindelijk werd besloten om zich tot de Staten van Brabant te wenden. Maria Elisabeth schreef hen op 16 juni 1731. In hun antwoord van 11 oktober, stelden ze voor om buitengewone fondsen

te zoeken voor de wederopbouw: men kon 500 000 florijnen vrijmaken, op te nemen van de lening die de Staten hadden gedaan om de Nederlanders terug te betalen. En de Staten vroegen eveneens om loterijen te mogen opzetten in de Oostenrijkse Nederlanden. De concretisering van deze voorstellen vergde tijd, en het zou dus nuttig zijn om andere, snellere middelen te vinden om het Brusselse paleis terug op te bouwen. De tijd was echter niet gunstig voor het besteden van geld aan pracht en praal.

De plannen voor een wederopbouw werden echter niet opgegeven, zoals blijkt uit verschillende tekeningen die in Brussel en Wenen worden bewaard: de plannen van architect Royet en van architect Hanoteau of die van hofarchitect Anneessens getuigen van deze bekommernis van de regering⁴. Maar de dingen sleepten aan, want de Brusselse regering kon een dergelijke uitgave niet dragen en er moest onderhandeld worden met de rijke kloosters van het land, wat tijd zou vragen. Bovendien brak de volgende jaren de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) uit, een Europees conflict dat de dromen om Brussel te verfraaien zou opschorten. Deze oorlog bedreigde weldra ook de Zuidelijke Nederlanden, die van 1745 tot 1748 door Frankrijk werden bezet.

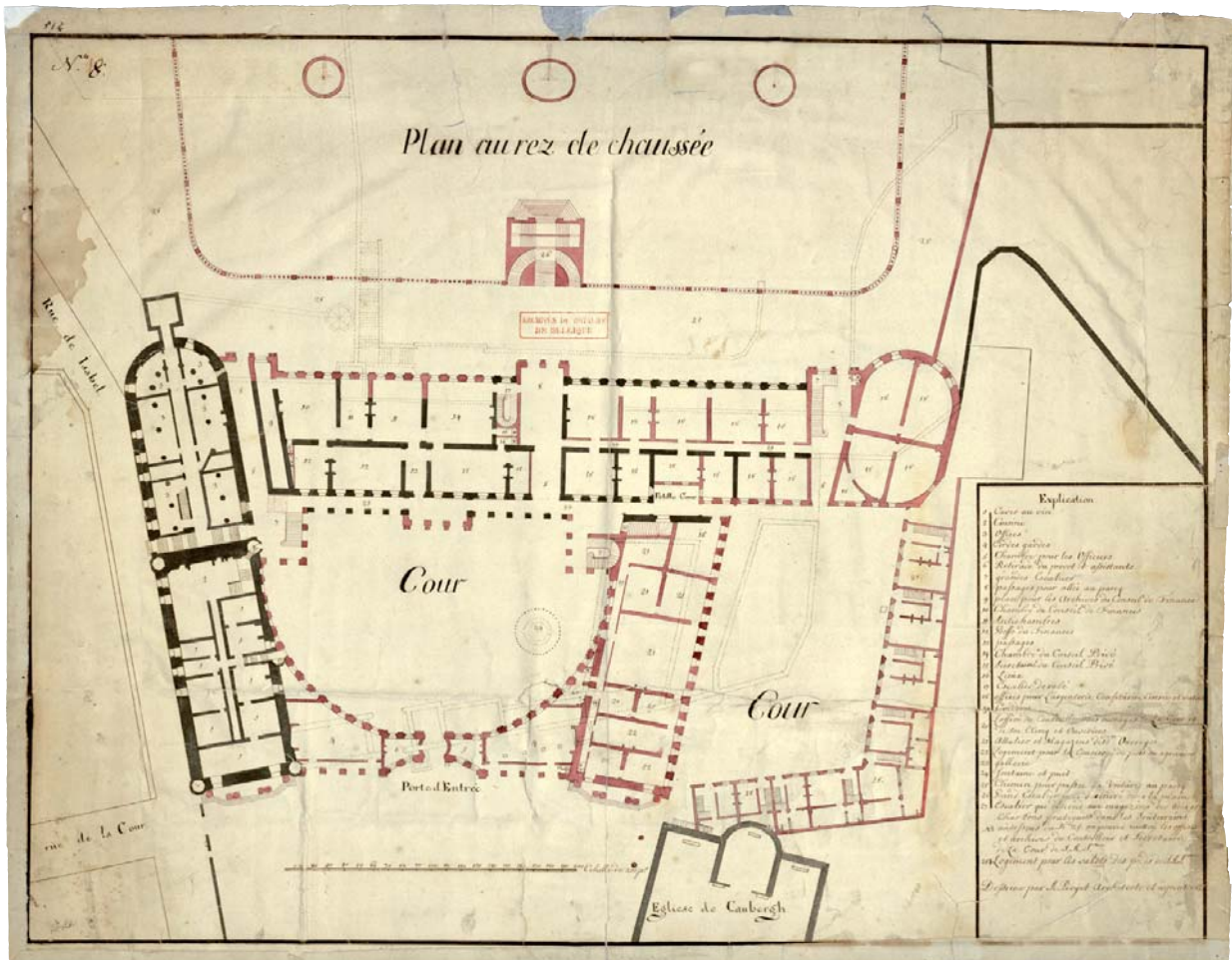
Nadat het Oostenrijkse regime in 1748 was hersteld, werd Karel Alexander van Lotharingen, schoonbroer van keizerin Maria Theresia, terug landvoogd in Brussel. Voordien, in 1744, had hij maar enkele weken die functie in Brussel kunnen uitoefenen. Net als aartshertogin Maria Elisabeth logeerde hij in het Nassaupaleis. In 1751 brengt hij bij de Weense autoriteiten verslag uit over zijn vergeefse pogingen om de Staten van Brabant te overhalen om de wederopbouw van het paleis van Brussel financieel te steunen. Deze verontschuldigten zich dat ze er niet konden aan meewerken en vroegen om deze zaak tot betere tijden uit te stellen.

↔ Anoniem plan van een nieuw paleis op de Coudenberg, 1751.

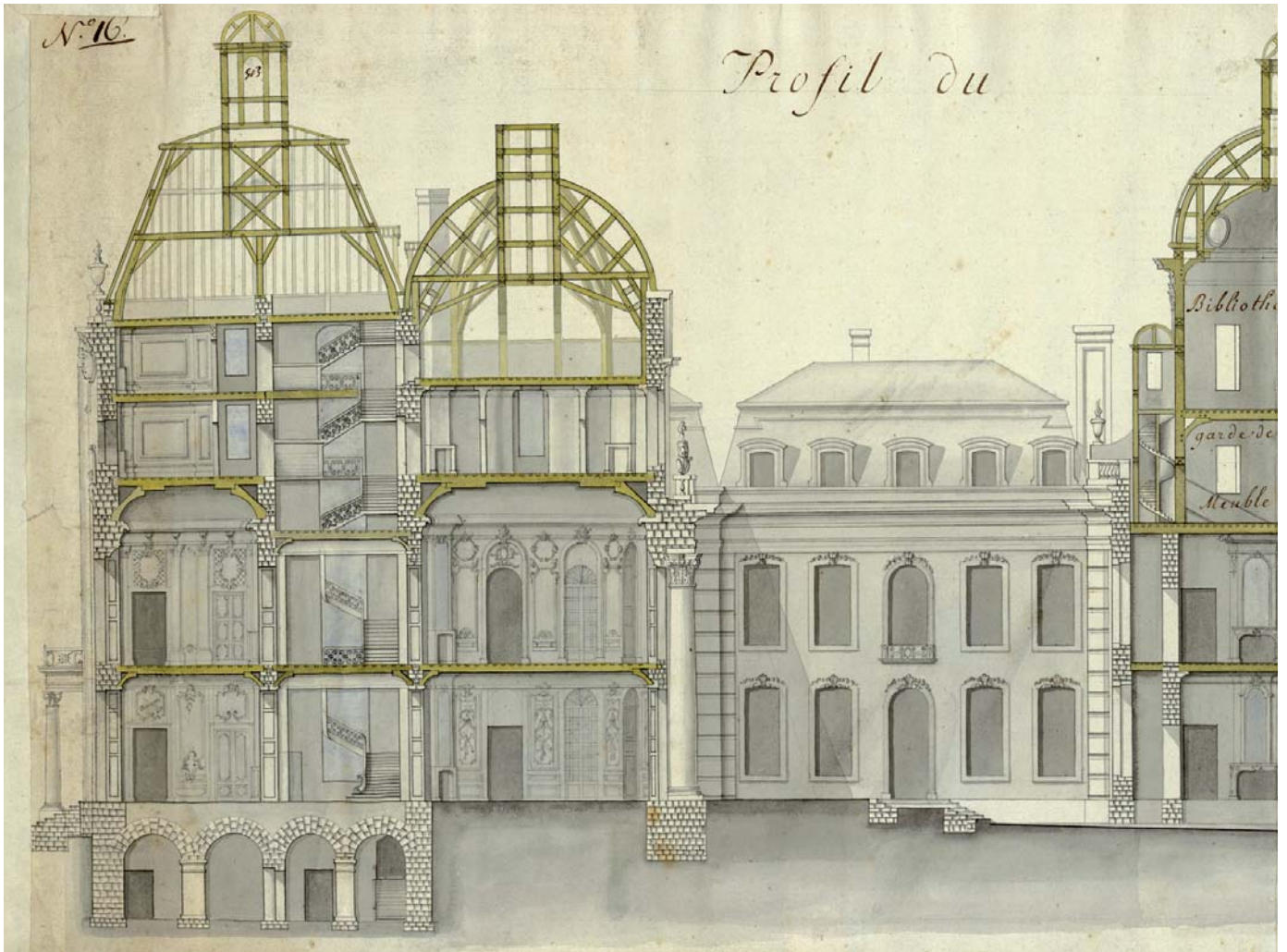

⇐ Anoniem gezicht op het 'afgebrande hof'. Links herkennen we de Aula Magna en het monumentale bordes dat erheen leidde.

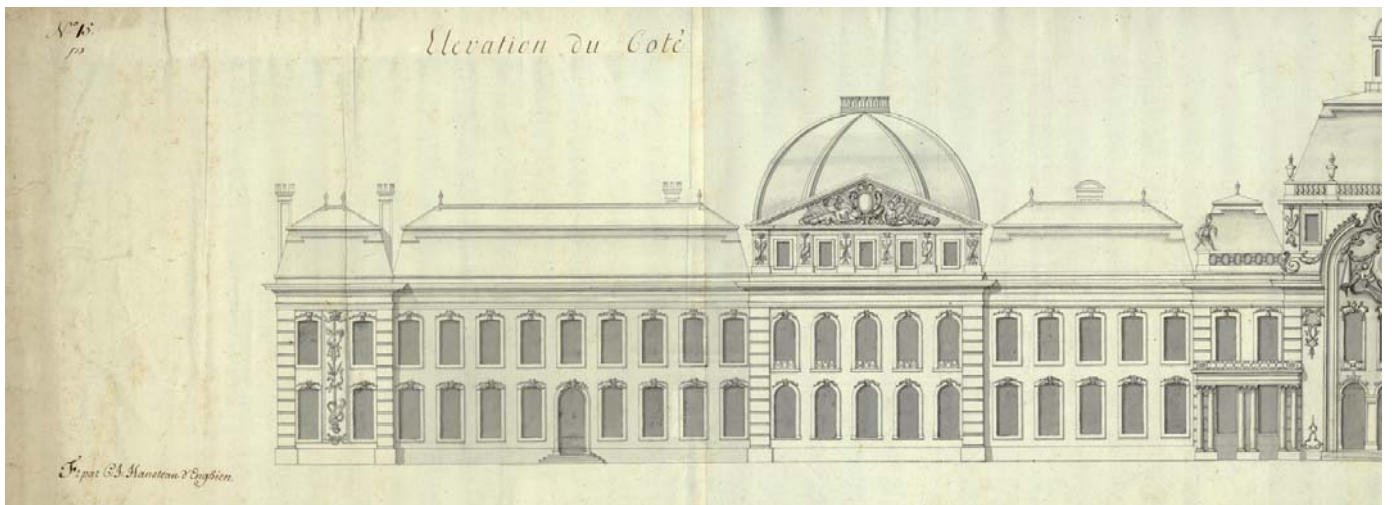
⇓ A. Royet, Ontwerp voor de wederopbouw van het Verbrand Hof, midden 18de eeuw.

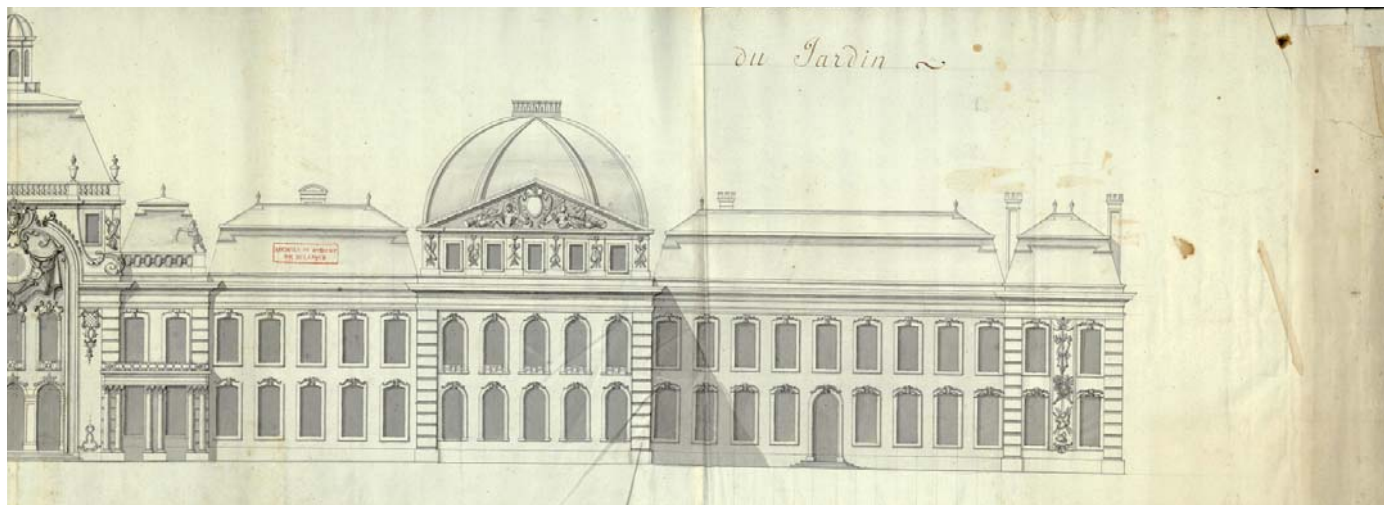
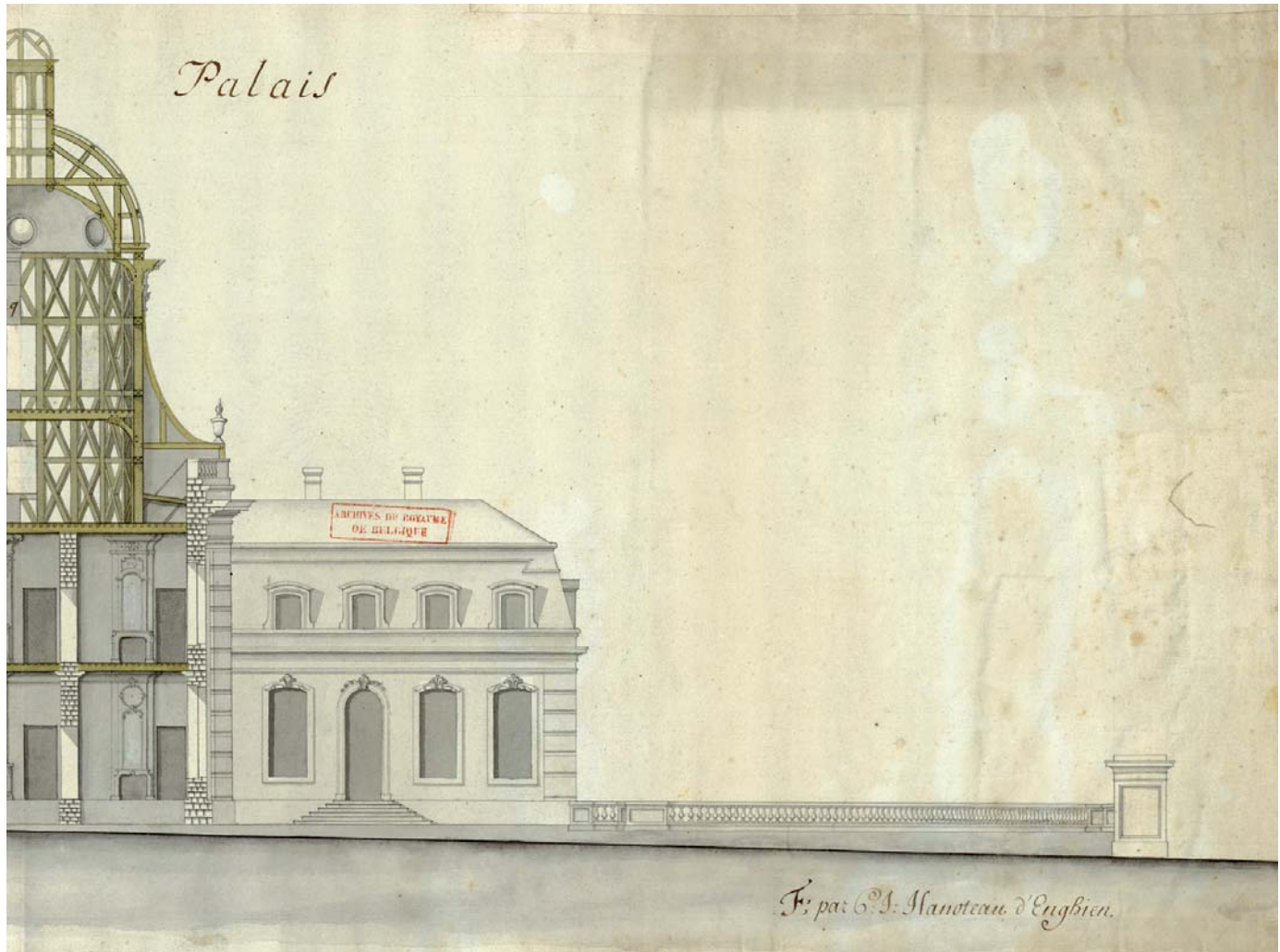

C. J. Hanoteau d'Enghien, Ontwerp voor de wederopbouw van het afgebrande hof, midden 18de eeuw.

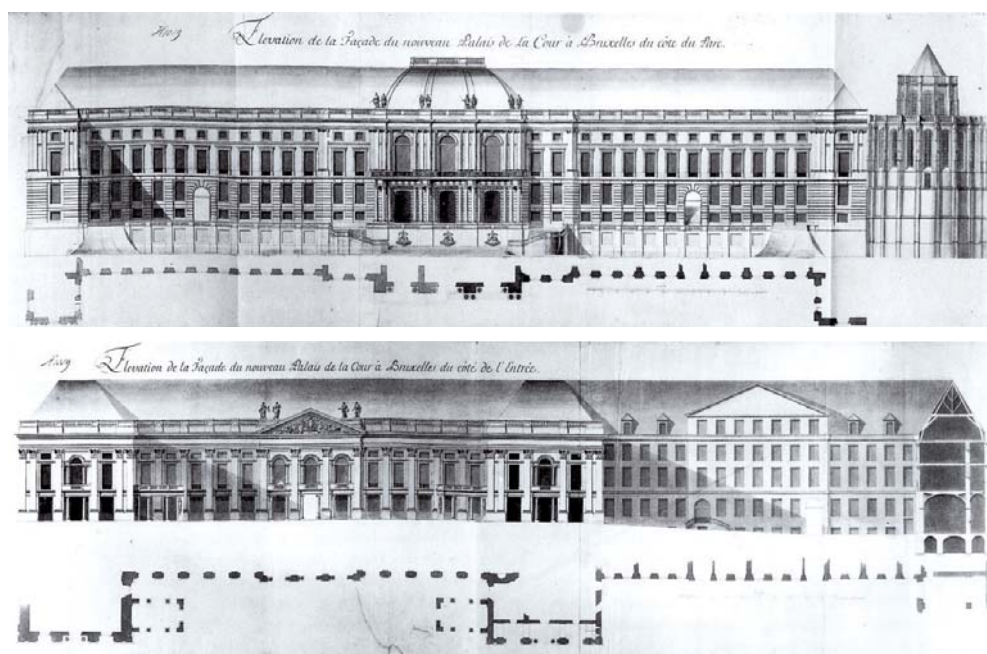
Gezien het op die datum nog niet mogelijk bleek om het paleis te herstellen, beperkte hertog Silva Tarouca, voorzitter van Hoogste Raad in Wenen, zich tot het mondeling informeren van de keizerin over deze kwestie. Er kwam geen antwoord⁵. Een in de Rekenkamer bewaard document dat blijkbaar in dezelfde tijd werd opgesteld, is een duidelijk bewijs dat er een goed uitgewerkt plan bestond om de kloosters, de adel, de ambtenaren en militairen te laten bijdragen aan de wederopbouw van het paleis in Brussel zodat *de koninklijke residentie niet nog langer begraven blijft onder zijn puin en afval, voor het oog van alle buitenlanders die er schande over spreken*⁶.

De diplomatieke situatie was in die tijd echter erg onstabiel en vanaf 1755 begon zich het schrikbeeld van een nieuwe internationale oorlog af te tekenen. Een dreigende invasie van de Franse troepen, dwong de regering in Brussel er zelfs toe om zich klaar te houden om de Nederlanden te verlaten⁷. De hoop kwam pas terug met de ondertekening van het eerste Verdrag van Versailles op 1 mei 1756 waarmee een kentering in de coalities werd bezegeld. Frankrijk en Oostenrijk hadden zich verzoend, wat de Brusselse autoriteiten, die weken in angst hadden geleefd, gerust stelde⁸. Dankzij deze diplomatieke revolutie, werden de Oostenrijkse Nederlanden gespaard van de Zevenjarige Oorlog, die weldra

zou uitbreken. In tegenstelling tot Oostenrijk en de Duitse erflanden, kenden ze een lange periode van vrede, die gunstig was voor de opbloei van de economie. Maar tijdens het conflict werd sterk beroep gedaan op de 'Belgische provincies' die de oorlogspanningen van de Habsburgse monarchie door het toekennen van subsidies en gratis schenkingen zouden steunen⁹.

DE VERWERFING EN MODERNISERING VAN HET VOORMALIGE PALEIS VAN ORANJE NASSAU

Op 18 juni 1756, enkele dagen na de aankondiging van de nieuwe alliantie, kocht Karel van Lotharingen het paleis van Nassau dat hij sinds 1744 van de prinses *douairière* van Oranje huurde¹⁰. Deze aankoop zou de latere plannen voor het Verbrand Hof grondig wijzigen, want de vorst had een definitieve keuze gemaakt voor zijn residentie en zou deze met grote financiële middelen gaan verfraaien¹¹. Met deze beslissing bestendigde hij een feitelijke toestand: sedert de brand bevonden het hof en de regering zich niet meer tussen dezelfde muren.

Jean André Anneessens,
Ontwerp voor de
wederopbouw van het
afgebrande hof, midden
18de eeuw.

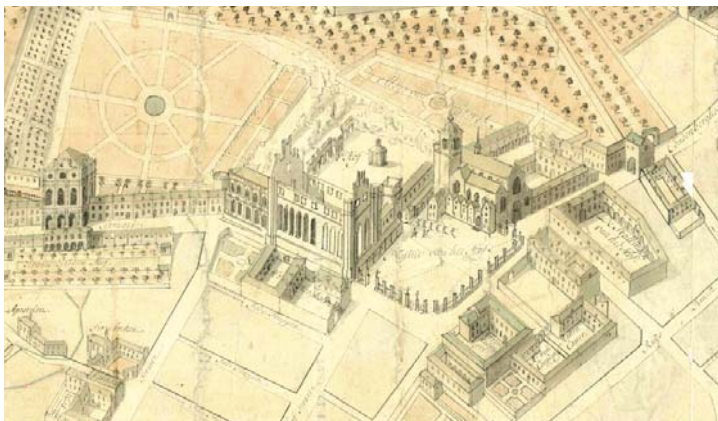
DE PLANNEN VOOR HET HUISVESTEN VAN DE CENTRALE INSTELLINGEN

De verschillende gebeurtenissen en de noodzaak om te voorzien in de bewaring van de staatspapieren zouden de machthebbers ertoe aanzetten om in Wenen aan te dringen op de bouw van een nieuw administratief gebouw in Brussel. De chartertoren waarin de Rekenkamer en haar kostbare archieven waren ondergebracht, stond ondanks de na een aardbeving uitgevoerde reparaties inderdaad op instorten. De toestand was zodanig dat de toren in 1761 moest worden afgebroken¹². De landvoogd en de minister profiteerden van het verblijf in Brussel van de Franse architect Charles François Roland Le Virloys, die het theater van Metz had ontworpen. Ze vroegen hem om een gebouw te tekenen voor de Rekenkamer en de Collaterale Raden en voor hun respectieve archieven. Om het risico op brand te beperken, mocht er in het gebouw absoluut geen hout worden gebruikt, noch voor de vloeren noch voor de gebinten. Er werd dus voor een constructie met gewelven geopteerd. Het budget bedroeg ongeveer 300 500 florijnen en het hergebruik van stenen van de toren van de Rekenkamer en van het Verbrande Hof, moest de kosten zoveel mogelijk drukken. Vermits werd geschat dat de werken drie jaar zouden duren, konden de uitgaven worden gespreid en de druk op de financiën worden verminderd. In een latere publicatie verwees de architect naar dit ontwerp dat op het Leuvenseplein zou worden opgetrokken¹³. Zelfs nog vóór de verzending van het officiële verslag van 5 juli nam de gevolmachtigd minister Cobenzl het initiatief om kanselier Kaunitz over dit ambitieuze project in te lichten¹⁴. Maar deze laatste betoogde meteen zijn enthousiasme door zich zorgen te maken over de prijs van het project:

wetende dat het heel duur is om in Brussel te bouwen en vanuit mijn inzicht in kostenramingen van architecten, denk ik dat u kan voorspellen dat u dit gebouw niet zult kunnen optrekken met vijf- of zesduizend florijnen. Het zal ongetwijfeld een veel hogere uitgave worden voor onze financiën. Onze schulden en een legereenheid van vijftienduizend man om te voeden, zijn twee elementen die fel contrasteren met het verlangen om papieren in een magnifiek gebouw onder te brengen¹⁵.

Kaunitz suggereerde om een huis in Brussel te huren en te laten overwelfen, veeleer dan in deze zo onzekere tijden dergelijke grote werken aan te vatten. Het is evident dat het project niet strookte met de financiële moeilijkheden waar Oostenrijk in deze oorlogstijden mee te kampen had. Ondanks zijn vastberadenheid moest Cobenzl, minstens tijdelijk, deze onderneming afblazen¹⁶.

In november 1763 begon de regering in Brussel eens te meer te wijzen op de noodzaak om voor de

Het Verbrand Hof op een plan van Brussel van rond 1750.

staatsdocumenten over een gepast gebouw te kunnen beschikken¹⁷. Omdat niet kon worden teruggegrepen naar het ontwerp van 1761, stelde Karel van Lotharingen voor om een klein gebouw te voorzien waar de archieven in veiligheid konden worden gebracht. In augustus 1764 moest Cobenzl verantwoording afleggen en gaf hij toe dat architect Savoet op vraag van de Raad van Financiën aan een ontwerp werkte. Hij stelde de kanselier meteen gerust door hem te verzekeren dat deze bouw niet aan hem zou worden toevertrouwd, maar dat het onder de bevoegdheid van de regering zou vallen, nadat alle voorzorgsmaatregelen waren genomen wat betreft kwaliteit en kosten van dit project¹⁸. Enkele maanden later, op 7 januari 1765 bracht minister Cobenzl het dure idee van een groot gebouw opnieuw ter tafel, hoewel hij de weigering van Wenen voorvoelde¹⁹. De kanselier wilde inderdaad niets weten van dit gebouw, zoals hij uiteenzette aan Maria Theresia: *Ik denk dat het momenteel minder dan ooit gepast is om steun te verlenen aan een gebouw van deze omvang²⁰.* In zijn briefwisseling met Cobenzl gaf hij uiteindelijk een onherroepelijk antwoord over dit onderwerp:

Ik weet, mijnheer, dat u geen goede architecten hebt, en ik weet ook dat bij u er niet meer besparingen zullen zijn in de bouw dan dat er geweest zijn bij verschillende ondernemingen die voor rekening van Hare Majesteit plaatsvonden. Welnu die van een gebouw dat zodanig is dat het de functies vervult die men zich voorstelt, is een kwestie met bijzonder grote impact en toch heeft men daarover blijkbaar willen luisteren naar de voorstellen van iemand als Savoet. Ik stel u argeloos de vraag, mijn beste graaf, wat wilt u dat ik daarna denk over de leiding die een zo omvangrijke onderneming moet sturen? Als ik zie dat men mensen als Virloys of Savoet of een of ander eerlijk man zoals de laatste misschien wel kan zijn, consulteert, als ik zie dat ondanks de tegenzin die

men hier meer dan eens heeft laten blijken om in te stemmen met een dergelijke uitgave en men het project bij u altijd weer opnieuw ter tafel brengt en men er niet al te veel moeite blijkt voor te doen om middelen te vinden die dit kunnen vergoeden, denk ik dat ik gegronde redenen heb om daaruit af te leiden dat in dit project misschien wel evenveel de zin om te bouwen een rol speelt als de noodzaak om het te moeten doen.

Is er dan geen enkel middel om een of ander van onze domaniale gebouwen te verbouwen tot onderkomen voor onze archieven, ook als dat een zekere som vereist, zal die altijd nog veel lager zijn dan diegene die voor een nieuw gebouw nodig is; kan men niet een deel van het verbrande paleis wederopbouwen en aanpassen²¹?

Kaunitz zet de gevolmachtigde minister ertoe aan om geen enkel project voor te stellen vooraleer hij de bruikbaarheid van de domaniale gebouwen heeft onderzocht en de eventuele bedragen zou kennen die hun verkoop zou opleveren als geen van hen zou voldoen voor het archief. Het plan van een nieuw gebouw moest vergezeld gaan van een precieze kostenraming, van een overzicht van de fondsen die daarvoor zouden worden gebruikt, aanwijzingen betreffende de leiding van de werken en de duur om ze te voltooiën.

In zijn antwoord geeft Cobenzl interessante informatie over de ontwikkeling van het project: hij heeft het de hele tijd van dichtbij gevolgd, en als hij inderdaad ervan heeft afgezien om gebruik te maken van de diensten van Virloys, is dat om beroep te doen op architect Savoet die als bekwaam werker en eerlijk man bekend staat²². Zijn plan was aan de Collaterale Raden en aan de Rekenkamer voorgelegd²³. Toen het project aldus geconcretiseerd was, had de minister zich vervolgens gericht tot een architect die met smaak en in goede orde acht of tien van onze kloosters bouwde en had hij hem gevraagd om een ander plan te maken. Deze architect die de minister niet noemt, was klaarblijkelijk Laurent-Benoît Dewez, die in 1767 tot hofarchitect werd benoemd en die in de Oostenrijkse Nederlanden meerdere kloosters in neoclassicistische stijl bouwde²⁴. Eens dit tweede plan klaar was, nam Cobenzl zich voor om de uitgaven post per post op te maken, zodat de kanselier op duizend florijnen na de kosten van het gebouw, waar dringend behoefte aan was, kon inschatten.

De plannen voor een gebouw voor de regering bleven dus actueel en hoewel de kanselier nog eens bijzonder streng reageerde, blijkt dat het idee voor dit gebouw niet zo radicaal werd verworpen als in 1761. De oorlog was al twee jaar gedaan en er was opnieuw ruimte om een oplossing te zoeken voor de regering in Brussel, hoewel in Wenen er alles werd aan gedaan om deze dure werf te vertragen.

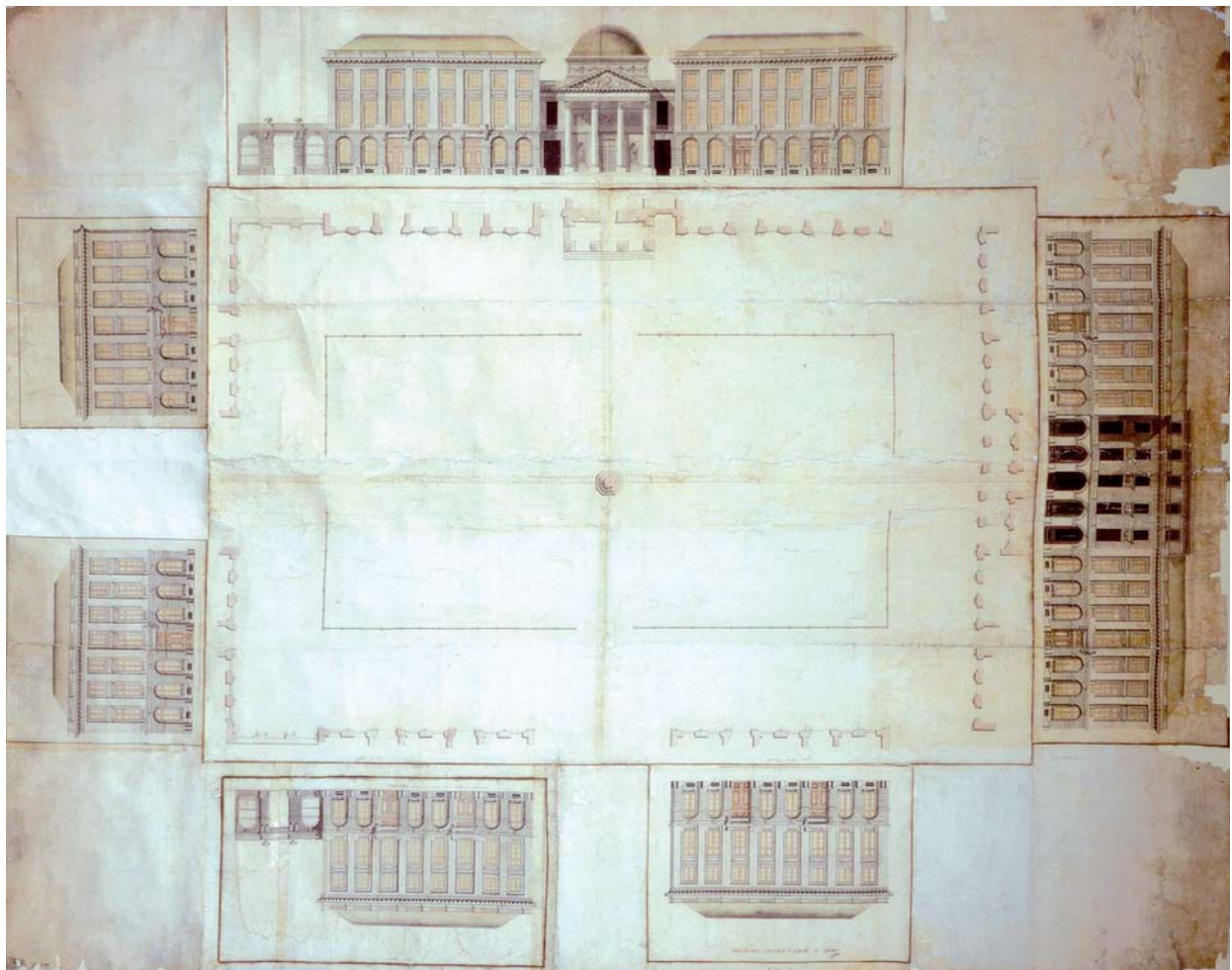
DE VERWERVING EN MODERNISERING VAN HET GRANVELLEPALEIS

Op 22 mei 1768 legt Karel van Lotharingen aan Maria Theresia de resultaten voor van de besprekingen in Brussel over het optrekken van een nieuw gebouw voor de Collaterale Raden, de Rekenkamer en het regeringsarchief²⁵. Graaf Cobenzl schrijft op zijn beurt naar Kaunitz om dit initiatief te ondersteunen. De regeringsautoriteiten besloten om dit voorstel volgens de regels in te dienen, want na de tegenspoed van de Rekenkamer, was het nu de Raad van Financiën die verplicht was om zijn toevlucht te nemen in het hotel van de Lotto om zijn werkvergaderingen te houden. De lokalen van het paleis van Granvelle waren te gevaarlijk geworden, ondanks stutten die werden geplaatst om het te versterken²⁶. Men had dus twee verschillende plannen laten maken: het ene door Savoet en zijn zoon, controleur van de hofwerken²⁷, maar dat bleek niet helemaal bevredigend; het andere, zeker duurder maar beter beantwoordend aan de vraag, was van hofarchitect Laurent-Benoît Dewez. De landvoogd uitte zijn voorkeur voor het tweede. Het betrof de verbouwing van het Granvellepaleis in de Stuiversstraat, in de veronderstelling dat men het kon kopen en opnieuw kon inrichten. Na verwezen te hebben naar zijn eerder voorbehoud dat hem had toegelaten om alle uitgaven uit te stellen tot *minder woelige tijden*, was kanselier Kaunitz van oordeel dat het project nu in overweging moest worden genomen²⁸. De toestand van het huis van de Raden was zodanig dat niet langer mocht worden getalmd. Maria Theresia stemde in en was zich bewust van de urgentie, maar voegde eraan toe:

men heeft me altijd gesproken over de locatie van het oude afgebrande paleis: door hiervoor een algemeen plan te maken zou men gaandeweg niet alleen het kasteel kunnen heropbouwen, en, gezien het terrein zo groot is en in mijn bezit, is het niet nodig om andere grond te kopen en huizen te slopen; terwijl plaats wordt voorbehouden voor het paleis, zou men kunnen beginnen aan de andere gebouwen die zowel dienst kunnen doen voor de Kamer als voor alle andere afdelingen; en hoewel ik er geenszins op reken dat ik dergelijke plannen nog voltooid zal zien, zou ik heel graag hebben dat men ze zou tekenen of dat men ze in overweging neemt²⁹.

Om aan de koninklijke vraag tegemoet te komen, deed Cobenzl beroep op Gilles-Barnabé Guimard, een Frans architect die sinds het begin van de jaren 1760 in de Oostenrijkse Nederlanden werkzaam was en wiens fraaie neoclassicistische stijl bij de minister in de smaak viel³⁰. De architect zou inderdaad de opdracht krijgen om plannen te tekenen voor de wederopbouw van het Verbrand Hof, maar dit project zou dode letter blijven. Enkele jaren later zou

Guimard echter de centrale figuur zijn in de aanleg van de Koningswijk.

Hoewel Maria Theresia in 1768 nog vast hoopte dat het Verbrand Hof zou worden wederopgebouwd, was sinds de brand de situatie in Brussel erg geëvolueerd en werden andere oplossingen langzaam maar zeker concreter. Karel van Lotharingen investeerde veel geld in de inrichting van het Nassau-paleis, wat de bouw van een nieuw paleis minder noodzakelijk maakte, en de Collaterale Raden hadden dringend nood aan bewoonbare lokalen om te vergaderen.

Algemeen schatbewaarder van Financiën, baron van Cazier, was op de hoogte van de suggesties van de vorstin maar benadrukte de dringende noodzaak om intussen de Raad van Financiën elders onderdak te geven en pleitte voor de onmiddellijke aankoop van het gebouw waar hij nu samenkwam, zodat het kon worden gerenoveerd en de Raad daar kon blijven tot het nieuwe gebouw in het hogergelegen gedeelte van de stad voltooid zou zijn³¹. Deze suggestie zou worden gevolgd, en eens het gebouw was

aangekocht werd Laurent-Benoît Dewez met de bouw van de vleugel aan de kant van de Stuiversstraat belast³². Het was derhalve niet meer nodig om de centrale instellingen op de Coudenberg een onderkomen te bezorgen en er kon een geheel andere bestemming voor het terrein worden uitgewerkt.

DE INRICHTING VAN HET KONINGSPLEIN EN HET WARANDEPARK

Vanaf dan raakten de projecten in een stroomversnelling. In 1769 formuleerde hertog d'Ursel, militair gouverneur van Brussel, het voorstel om op het Baliënplein een esplanade voor het garnizoen aan te leggen. Het voorstel werd besproken en daarmee kwam het lot van het Verbrand Hof heel concreet ter tafel. In zijn nota van 28 juni 1774 schrijft Baudour, adjunct controleur van het Officie van de Hofwerken dat:

men het als zeker kan beschouwen dat er geen sprake meer zal zijn van het heropbouwen van het voormalige

Overzichtsplan van het Koningsplein, toegeschreven aan J. B. Barré, 1775.

Het Koningsplein gezien vanaf de Hofberg, kort na zijn voltooiing. Gekleurde gravure van A. Rooland en G. B. Probst.

paleis, of toch zeker niet op de plaats waar zijn ruïnes zich nog bevinden. De twijfel die men hierover zou kunnen uiten, zal altijd een hindernis vormen voor de besprekingen die moeilijk te overwinnen is³³.

In deze nota is in de afbraak van de ruïnes geen sprake van de kapel, waarvoor niettemin de bouw van een nieuwe gevel moet worden voorzien.

De beslissing om de ruïnes van het Verbrand Hof te slopen was dus genomen, maar het bleef niet bij het oorspronkelijke idee van een eenvoudige esplanade. Er werd thans gedacht aan de aanleg van een plein met in het midden het beeld van Karel van Lotharingen, dat hij in 1769 van de Staten van Brabant had gekregen naar aanleiding van zijn vijfentwintigjarig bewind.

Het initiatief voor de aanleg van dit Koningsplein en vervolgens van de Koningswijk, kwam uiteindelijk van de prins van Starhemberg, die in 1770 tot gevolmachtigd minister was benoemd. Hij slaagde erin om een einde te maken aan al die jaren van

aarzelings, vooral veroorzaakt door de wisselvalligheden van de oorlog en de financiële moeilijkheden die daarmee gepaard gingen. We zagen al hoeveel energie zijn voorganger de graaf van Cobenzl ontplooid om Brussel zijn glans terug te geven. Zijn verschillende voorstellen waren door zijn pragmatische geest ingegeven en het was in dezelfde lijn dat hij in 1769 het idee had opgevat om een nieuw plein te ontwerpen en er het aan de prins van Lotharingen gewijde beeld te plaatsen en daarom voorstelde de Sint-Nicolaaskerk en de omringende huizen te slopen. Volgens Starhemberg zou het plan van Cobenzl toelaten om de nodige open ruimte te creëren en het zou zo nodig ook *bijkomende plaats bieden aan de markten, die nu wat weinig plaats hebben*, maar dat zou heel duur zijn geweest en zou veel problemen hebben gesteld, want er moest een parochiekerk voor worden gesloopt en dus was het *veeleer een begerenswaardig dan een uitvoerbaar project³⁴.*

Op de Zavel stond al de mooie fontein die door de hertog van Aylesbury was geschonken en de Grote Markt werd ingenomen door markten en was ook de executieplaats voor misdadigers. Dus geen van beide pleinen was geschikt voor het verheven standbeeld. In overleg met Karel van Lotharingen en met de steun van Starhemberg, viel in 1774 de keuze van de Staten van Brabant op de locatie van het Baliënplein van het hof. Volgens de autoriteiten was het wenselijk om zo snel mogelijk te kunnen overgaan tot de inhuldiging van het standbeeld, en zeker tijdens het verblijf in Brussel van aartshertog Maximiliaan, jongste zoon van Maria Theresia. Om geen tijd te verliezen met opeenvolgende beraadslagingen met de Raad van Financiën, wat normaal zou zijn geweest, was de minister overeengekomen met de algemeen schatbewaarder Cazier om raadsman Limpens van Financiën de leiding te geven over het project.

In de ogen van Limpens en Starhemberg impliceerden deze plannen dat een volledige tabula rasa werd gemaakt van het verleden. De mensen die nog in de ruïnes of in de nabijheid in het Borgendael woonden, moesten worden verplaatst en een nieuw onderkomen krijgen³⁵. En de oude kapel van Karel V moest worden gesloopt:

Het is waar dat ze binnen en buiten een mooi en antiek monument is, maar gezien het pas nuttig zou zijn ze te bewaren als er ook sprake zou zijn van ernaast een paleis te bouwen als woning voor de soeverein, of zijn vertegenwoordiger, in het geval waarvan men zeker nooit de oude rooilijn zou volgen, kunnen we haar, voor zover we zien, slechts behouden door grote kosten te maken en ze onder meer een gevel te geven die noodzakelijkerwijs veel geld zou kosten en tot niets zou leiden.

Het terrein van de kapel, waarvan men zonder bezwaar en zelfs op nuttige wijze de kelders zou kunnen

bewaren, is in waarheid niet bestemd om deel uit te maken van het nieuwe plein. Maar desondanks denk ik nog altijd dat de kapel bij de sloopwerken moet horen. Trouwens, hoe verder men de sloop drijft van gebouwen die niet kunnen bewaard worden zonder grote kosten, en dat geldt voor de kapel, hoe winstgevender de sloop zal zijn voor Hare Majesteit³⁶.

Uit het rapport van de raadsman van Financiën Limpens, die door minister Starhemberg werd geconsulteerd, blijkt dat de kapel altijd al werd gezien als een monument dat het verdiende om bewaard te worden. Toch stelde hij voor om ze tot aan de kelders af te breken, want, ondanks haar fraaie architectuur, zou het slechts een geïsoleerd gebouw zijn dat slecht zou aansluiten bij het plein en het park. Bovendien was uit grondig onderzoek van de kapel gebleken dat zeven pijlers in 1731 verkoold waren en dat hun restauratie, die noodzakelijk was als men de kapel in een opslagplaats voor archieven of bibliotheek wou veranderen, op minstens 25 000 florijnen werd geschat. Aan de andere kant, zou het materiaal dat door de sloop gerecupeerd kon worden 15 803 florijnen kunnen opbrengen³⁷. Het idee om ze te renoveren moest dus worden opgegeven en Starhemberg pleitte zelf ook in die richting:

Het is zeker dat dit plan meer dan één voordeel heeft: eerst en vooral biedt het wat in de rest van de stad niet te vinden is: een decent en in alle opzichten geschikt plein voor het beeld van een vorst wiens herinnering onsterfelijk moet zijn. Het zal muren slopen, want meer is er niet meer, die een even trieste als onaangename aanblik bieden en men zal ongelukken en ellende voorkomen die des te meer te vrezen zijn daar deze muren, sinds de brand, aan weer en wind zijn blootgesteld en ongeschoord staan, behalve aan één deel van de kapel, die zelf niet erg stabiel is en trouwens ook geen enkele steun heeft³⁸.

De keuze voor een volledige sloop liet toe om zich te bevrijden van de beperkingen van het verleden en een van de belangrijkste werven ter verfraaiing van Brussel aan te vatten: volgend op het Koningsplein, zou het Warandepark met zijn omgevende neoclassicistische straten aansluiten op de eerste spadesteek van 1774. In tien jaar tijd werd de hele wijk gewijzigd en veranderde de hoofdstad van de Oostenrijkse Nederlanden radicaal van uitzicht. Ze was tot dan toe weinig vatbaar geweest voor nieuwe architecturale tendensen, abstractie gemaakt van de aanleg van het Sint-Michielsplein in de benedenstad³⁹.

Vóór en na de aanleg het Koningsplein

Christophe LOIR

Van zodra de werken voor de inrichting van een nieuwe wijk op de Coudenberg een aanvang namen, werd de tekenaar François Lorent gelast met het vastleggen van de toestand vóór en na de werken.

Op de in 1774 uitgevoerde tekening, getiteld *Gezicht op het voormalige hof van Brussel, verwoest door de brand van 4 februari 1731*, zien we het Baliënplein vanaf de Hofbergstraat met links een deel van het hof van Hoogstraten, het begin van de Isabellastraat, de Aula Magna (grotendeels verwoest) en, op de achtergrond, de kerk Sint-Jacob op de Coudenberg omgeven door bescheiden huizen.

In 1778, toen de werken al ver gevorderd waren, tekende Lorent vanaf hetzelfde standpunt het nieuwe plein met in het midden het beeld van landvoogd Karel van Lotharingen, op de achtergrond de portiek van de nieuwe kerk en rondom de acht herenhuizen. Het contrast is uiteraard groot. De nieuwe gebouwen vallen

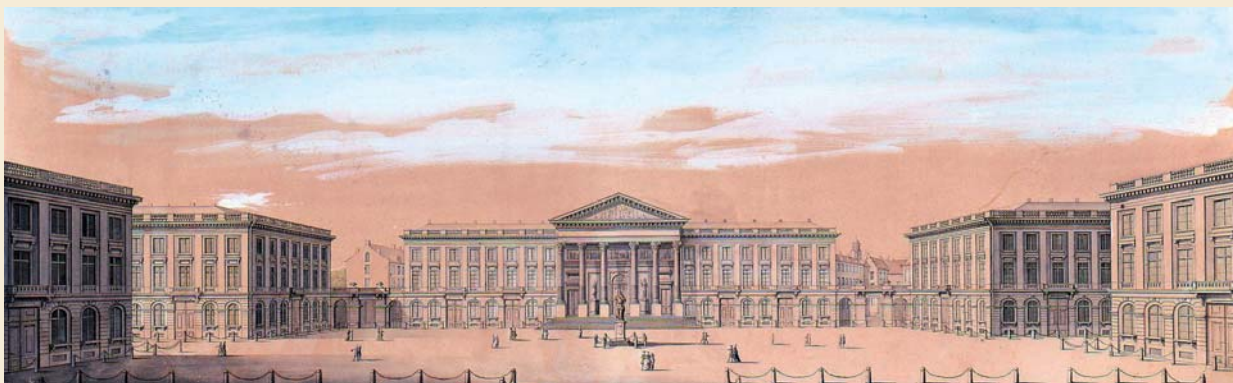
op door hun symmetrie, hun uniformiteit en hun klassieke alignering en ordonnantie. Zoals in de eveneens door Lorent gemaakte tekeningen van het voormalige en het nieuwe park, moesten deze afbeeldingen de herinnering bewaren aan het verval van de Coudenberg na de brand en getuigen van de metamorfose die de wijk door de verfraaiingen van 1774 en 1785 had ondergaan. In verband met de tekeningen van Lorent verklaarde de regering trouwens dat *het nageslacht, en zonder zo ver te willen gaan, alleen al de volgende generatie, niet zal geloven dat het bestaande werd voorafgegaan door een zo droeve, zo onaangename, smakeloze, vormeloze en nutteloze toestand [...]*.

De opvallendste verandering die de transformatie van het Baliënplein in het Koningsplein en van het oorspronkelijke warandepark in het nieuwe park van Brussel teweegbracht, was naast het visuele aspect, vooral het feit dat het paleis nu naar de achtergrond was verschoven

(het voormalige hof van Nassau dat voortaan paleis van Karel van Lotharingen werd genoemd). Het nieuwe paleis speelde inderdaad niet langer zoals voordien een structurerende en centrale rol. Het voorplein van het voormalige paleis (het Baliënplein) en de tuinen van dit voormalige paleis (warande) werden een autonoom plein (het Koningsplein) en een openbaar park (park van Brussel of Warandepark). Deze fundamentele verandering, die van het groeiende belang van de openbare ruimte in de tijd van de verlichting getuigt, tastte echter de nauwe band tussen de Coudenberg en de macht niet aan. Ze getuigt veel eerder de evolutie van de legitimiteit van de vorst en de manieren waarop de politiek werd gesceneerd. De Coudenberg zou een aantrekkingspool blijven voor prestigieuze gebouwen, zoals blijkt uit de kwestie van het paleis in de 19de eeuw (zie hoofdstuk 13).

François Lorent, Gezicht op de ruïnes van het voormalige Coudenbergpaleis, 1774.

François Lorent, Gezicht op het Koningsplein na de sloop van de ruïnes van het voormalige paleis, 1778.

AFKORTINGEN

AOCMWB	Archief van het OCMW van Brussel
ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
ARB	Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique
ASB	Archief van de Stad Brussel
ASRAB	Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles
BC	Brusselse Cahiers
BTOK	Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis
DEA	Diplôme d'Études Approfondies
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wenen)
IF	Iconografische fonds (ASB)
KBR	Koninklijke Bibliotheek van België
KCG	Koninklijke Commissie voor Geschiedenis
KIK	Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMKG	Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
KMSKB	Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
KP	Kaarten en plannen in handschrift (ARA)
KPB	Kaarten en plattegronden van Brussel en het Brusselse gewest (ASB)
MBHG	Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
MSB	Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
OH	Officie van de Hofwerken (ARA)
OKN	Oostenrijkse kanselarij voor de Nederlanden (ARA)
OW	Openbare werken (ASB)
PP	'Plans portefeuilles' (ASB)
RAA	Rijksarchief te Anderlecht
RK	Rekenkamer (ARA)
SRAB	Société royale d'Archéologie de Bruxelles

- 25 Brussel, ARA, RK, Administratieve dossiers, Cartons, 84/2, dossier 5: Machtigingen betreffende de bestelling van gehouwen stenen voor de jaren 1528 en 1529. Bestelling F: (...) *Ende sal dienen boven die venster vanden ghange teghens over thuyt van mijnen here den Grave van Hoogstraten (...)*. Zie ook de bestellingen G en O van dezelfde machtiging.
- 26 J. STROOBANT, *Brusselsche Eertriumphen*, 1670, f° 24: in 1556 bij de inrichtingswerken met het oog op het verblijf van Maximiliaan en zijn vrouw (toekomstige Maximiliaan II, neef van Karel V), werden de glasramen van de grote zaal vernieuwd: *alle de ghelaezen der Saele die waren vernieuwt, en daer was eenen doorganck over de straet gemaect tot in't Hof van Hoogstraeten, scheynende aen en met 't Hof begrepen zyn*. Brussel, ARA, Officie van de hofwerken (OH), 291, 12 mei 1698: werken aan de doorgang van de zaal van de hellebardiers van het hof naar het hof van Hoogstraten, boven de berg van de Isabellastraat.
- 27 Brussel, ARA, OH, 321, 25 oktober 1719: Lastenboek voor het onderhoud van de daken van de gebouwen van het hof, met bij het afsteken van vuurwerk een verplichte aanwezigheid van arbeiders op de daken om brand te voorkomen. Er is sprake van de *doorgang die naar het Huis van Hoogstrate gaat*. Brussel, AGA, Raad van Financiën, 2063 A, 13 oktober 1731: verzoek: *Eerst en vooral deed de eerder genoemde controleur me de gaanderij aan de kant van de Isabellastraat slopen*. Brussel, ARA, OH, 289, 19 februari 1735: de Raad van Financiën gelast aan de controleur van de Hofwerken Aimé om de twee schoorbalken onder de plankenvloer van de verbinding tussen het hof en het hof van Hoogstraten, waarvan u het dak hebt laten slopen, weg te laten nemen.
- 28 A. HENNE & A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, (nieuwe editie van de oorspronkelijke tekst van 1845), deel 3, Brussel, 1975, p. 366-367. We hebben de bronnen waarop deze auteurs zich baseerden niet teruggevonden.
- 29 M. CELIS, *L'hôtel d'Antoine de Lalaing*, op. cit. in noot 3, p. 81-95.
- 30 D. VAN BENHOOGHE & M. CELIS, *Het "Hof van Hoogstraten"*, op. cit. in noot 1, p. 45.
- 31 Brussel, ARA, Schepengriffiers en Notariaat, 8676, 22 december 1775, notaris Gilles Herdies.
- 32 Bastendorff, Kadasterplan van Brussel, 1821: Archief van de Stad Brussel, Kaarten en plattegronden van Brussel en het Brusselse gewest, 48.
- 33 *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage-Bergen op Zoom, 1987.
- 34 L. DE CLERCO, *Renovatie van de gebouwen de Lalaing-Hoogstraeten. Laat-Gotische gaanderij. Materieel-technisch onderzoek van de afwerkingslagen. Restauratie-advies, onuitgegeven studie in opdracht van het MBHG*, maart 1999, p. 9.
- 35 Deze toestand is alleen maar van de tekening van R. Cantagallina bekend.
- 36 L. MERTENS, *Het Gemelslot*, op. cit. in noot 3, p. 38-46.

KADERTEKST p. 256

- 1 Y. DEVOS et al., *An archaeopedological and phytolitarian study of the "Dark Earth" on the site of Rue de Dinant (Brussels, Belgium)*, in *Catena*, deel 78, Amsterdam, 2009, p. 270-284. <http://dx.doi.org/10.1016/j.catena.2009.02.013>.
- 2 Y. DEVOS et al., *Buried Anthropic Soils in the Centre of Brussels (Belgium): Looking for Fields in a (Proto-)urban Context*, in K. FECHNER et al. (eds.), *Archaeology, Soil- and Life-Sciences Applied to Enclosures and Fields. Proceedings of the Session 'From microprobe to spatial analysis - Enclosed and buried surfaces as key sources in Archaeology and Pedology'*, European Association of Archaeologists 12th Annual Meeting Krakow, Poland, 19th to 24th September 2006, Oxford, 2011, p. 143-161 (*British Archaeological Reports International Series*, 2222).
- 3 C. DAVID et al., *Problématique archéologique. Méthodes et techniques appliquées à l'étude des terres noires : état de la recherche*, in *Terres Noires - 1*, Tours, 2000, p. 15-38.
- 4 Y. DEVOS et al., *Buried Anthropic Soils*, op. cit. in noot 2.
- 5 Y. DEVOS, L. VRYDAGHS & S. MODRIE, *L'étude des Terres Noires bruxelloises : l'exemple du site de l'hôtel d'Hoogstraeten (Région Br)*, in *Archaeologia Mediaevalis Kroniek*, deel 33, Brussel, 2010, p. 63-65.

HOOFDSTUK 12 | VAN HET COUDENBERGPALEIS TOT DE KONINGSWIJK

- 1 Citaat uit een relaas van de prins van Starhemberg, gevolmachtigd minister in Brussel van kanselier Kaunitz, 3 augustus 1774 (Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), Oostenrijkse Kanselarij voor de Nederlanden (OKN), 481).
- 2 L.-P. GACHARD, *L'incendie du palais royal de Bruxelles (3 février 1731)*, in *Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 2de reeks, XXXV, Brussel, 1873, p. 109-147.
- 3 Over de correspondentie tussen Brussel en Wenen ten tijde van Maria Elisabeth, zie: F. PICHORNER, *Wiener Quellen zu den Osterreichischen Niederlanden: die Statthalter Erzherzogin Maria Elisabeth und Graf Friedrich Harrach (1725-1743)*, Wenen, Böhlau, 1990. Zie ook Brussel, ARA, OKN, 264-270, algemeen repertorium van de officiële correspondentie tussen Brussel en Wenen.
- 4 Deze plannen werden gereproduceerd in A. SMOLAR-MEYNART et al., *Het Paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel, 1991, p. 152-153 en in B. D'HAINAUT, *L'édification d'une allégorie politique néo-classique*, in A. SMOLAR-MEYNART & A. VANRIE (red.), *Le Quartier Royal*, Brussel, 1998, p. 158 en p. 179. Zie ook het verslag van de raadsheer van Financiën Strozzi, van 1736, over de heropbouw van het koninklijk paleis van Brussel, gepubliceerd door M. HUISMAN, *Quelques documents inédits sur la cour de l'archiduchesse Marie-Elisabeth d'Autriche, gouvernante des Pays-Bas*, in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, XV, 1901, p. 55-78 (hier meer bepaald p. 72-75).
- 5 Brussel, ARA, OKN, 399, relaas van Karel van Lotharingen aan Maria Theresia, 6 maart 1751. Brussel, ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift (KP), reeks 1, 511, plan en opstand van een nieuw paleis op de plaats van het afgebrande paleis, 1751 (in twee bladen).
- 6 Document in extenso gepubliceerd door P. SAINTENOY, *Les arts et les artistes à la Cour de Bruxelles. Le Palais royal du Coudenberg du règne d'Albert et Isabelle à celui d'Albert Ier, roi des Belges*, Brussel, 1935, p. 175-187 (*Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts. Mémoires collection in-4°*, 2de reeks, deel VI).
- 7 M. GALAND, *Vienne et Bruxelles : deux échelons de l'administration des Pays-Bas autrichiens*, in J.-P. LEHNERS, C. BRUNEEL & H. REINALTER (eds.), *L'Autriche, les Pays-Bas et le Duché de Luxembourg au XVIIIe siècle*, 1999, p. 11-23 (*Publications du Centre Universitaire de Luxembourg, Cahiers d'Histoire*, IV).
- 8 L.-P. GACHARD, *Le traité de Versailles de 1756. (Lettres confidentielles de Marie-Thérèse au prince Charles de Lorraine)*, in L.-P. GACHARD, *Études et notices historiques concernant l'histoire de Belgique*, III, Brussel, 1890, p. 233-253.
- 9 H. COPPENS, *De financiën van de centrale regering van de zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaanse en onder Oostenrijks bewind (ca. 1680-1788)*, Brussel, 1992, p. 328-341 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 142).
- 10 C. LEMAIRE, *Le palais de Charles de Lorraine 1750-1780*, extrait du *Bulletin trimestriel du Crédit Communal de Belgique*, nr. 135-136, 1981.
- 11 In 1757 gaf Maria Theresia hem de toelating om 2000 florijnen per maand op te nemen van het budget van de Staatsfinanciën voor de werken aan het paleis (Brussel, ARA, Raad van Financiën, 2052, decreet van Cobenzl in de Raad van Financiën, 4 oktober 1757).
- 12 Brussel, ARA, OKN, 448, relaas van Karel van Lotharingen aan Maria Theresia van 5 juli 1761. Over de verschillende onderkomens van de Rekenkamer, zie: A. VANRIE, *Bruxelles : les archives centrales et le Quartier de la Cour. Catalogue de l'exposition organisée à l'occasion du bicentenaire des Archives de l'État*, Brussel, 1996, p. 14 en 21.
- 13 M. C. F. ROLAND LE VIRLOYS, *Dictionnaire d'architecture civile et navale, antique et moderne et de tous les arts et métiers qui en dépendent, etc.*, Parijs, 1770-1771. In het artikel *Accouplement* alludeert de auteur op de polyglief *ainsi que je l'ai pratiqué à Bruxelles, à l'entrée du Palais des Conseils, sur la Place de Louvain* (deel. 1, p. 15). De voorstelling van deze inrichting is gereproduceerd in deel 3, pl. XC, afb. IV. Deze publicatie is toegankelijk op *Internet Archives*: <http://www.archive.org/details/dictionnairear-co1rola>, <http://www.archive.org/details/dictionnairear-co2rola>, <http://www.archive.org/details/dictionnairear-co3rola> (geconsulteerd op 30 mei 2011).

- 14 Wenen, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), *Belgien, Berichte*, DDA 86, rapport van Cobenzl aan Kaunitz, 5 juni 1761.
- 15 Wenen, HHStA, *Belgien, Weisungen*, DDA 7, brief van Kaunitz aan Cobenzl, 15 juli 1761.
- 16 Wenen, HHStA, *Belgien, Berichte*, DDA 86, verslagen van Cobenzl, 24 juli en 5 augustus 1761.
- 17 Brussel, ARA, OKN, 456, verslag van Karel van Lotharingen aan Maria Theresia, 24 november 1763, en mening van de algemeen schatbewaarder van Financiën baron van Cazier, 28 februari 1763.
- 18 Wenen, HHStA, *Belgien, Berichte*, DDA 102, verslag van Cobenzl aan Kaunitz, 18 augustus 1764.
- 19 Wenen, HHStA, *Belgien, Berichte*, DDA 105, verslag van Cobenzl aan Kaunitz, 7 januari 1765.
- 20 Brussel, ARA, OKN, 456, verslag van Kaunitz aan Maria Theresia, 4 februari 1765.
- 21 Wenen, HHStA, *Belgien, Weisungen*, DDA 11, brief van Kaunitz aan Cobenzl, 30 mei 1765.
- 22 Wenen, HHStA, *Belgien, Berichte*, DDA 107, verslag van Cobenzl aan Kaunitz, 8 juni 1765.
- 23 Brussel, ARA, KP, reeks 1, 493: plannen en opstanden van een gebouw voor de Collaterale Raden, te bouwen in het park aan de kant van het Leuvenseplein, opgemaakt en getekend door architect B. Savoet.
- 24 Over architect Dewez zie: X. DUQUENNE, *Le château de Seneffe*, Brussel, 1978, p. 101-114. C. DE BRAEKELEER, *Laurent-Benoît Dewez – 1731-1812*, Seneffe, 1992.
- 25 Brussel, ARA, OKN, 466, verslag van Karel van Lotharingen aan Maria Theresia, 22 mei 1768.
- 26 Na de brand hielden de Geheime Raad en de Raad van Financiën hun zittingen in het voormalige paleis van Granvelle, in de Stui-versstraat, zie K. DE JONGE, *Le palais Granvelle à Bruxelles : premier exemple de la Renaissance romaine dans les anciens Pays-Bas ?*, in K. DE JONGE & G. JANSSENS (red.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas : Liber doctori Mauricio Van Durme dedicatus*, Leuven, 2000, p. 341-387.
- 27 De zoon van Savoet, eveneens opgeleid tot architect, werd in 1760 benoemd tot luitenant van het Officie van Hofwerken, en tot controleur in 1767. Zie: K. BÉTHUME, *Gestion et entretien des bâtiments royaux dans les Pays-Bas autrichiens (1715-1794). Le Bureau des Ouvrages de la Cour*, Brussel, 2001, p. 194 (Études sur le XVIIIe siècle, XIX).
- 28 Brussel, ARA, OKN, 466, verslag van Kaunitz aan Maria Theresia, 7 juli 1768.
- 29 Brussel, ARA, OKN, 466, handgeschreven kanttekening van Maria Theresia op het verslag van Kaunitz van 7 juli 1768.
- 30 X. DUQUENNE, *Le Parc de Bruxelles*, Brussel, 1993, p. 35-36. Ik wil hier de heer Duquenne bedanken die mijn aandacht vestigde op deze vroege interventie van Guimard in de plannen voor de inrichting van de Koningswijk.
- 31 Brussel, ARA, OKN, 466, kopie van het verslag van Cobenzl aan Kaunitz van 31 juli 1768.
- 32 Over de aankoop van het gebouw, zie: Brussel, ARA, OKN, 466, verslag van Kaunitz aan Maria Theresia, 16 augustus 1768. Over de opeenvolgende verbouwwerkzaamheden in dit paleis, zie: A. HENNE & A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, 1845, heruitg. M. MARTENS, Brussel, 1975, deel III, p. 350-356.
- 33 Geciteerd door G. DES MAREZ, *La place royale à Bruxelles : genèse de l'œuvre, sa conception et ses auteurs*, Brussel, 1923, p. 101 (*Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts. Mémoires collection in-4e, 2de reeks*).
- 34 Brussel, ARA, OKN, 481, verslag van Starhemberg aan Maria Theresia, 3 augustus 1774.
- 35 Zie hierover: A. VANRIE, *La place des Bailles vers la porte de Namur*, in A. SMOLAR-MEYNART & A. VANRIE (red.), *Le Quartier Royal*, op. cit. in noot 4, p. 42-61.
- 36 Brussel, ARA, OKN, 481, verslag van Starhemberg aan Maria Theresia, 3 augustus 1774.
- 37 Brussel, ARA, OKN, 481, verslag van Kaunitz aan Maria Theresia, 24 augustus 1774.
- 38 Brussel, ARA, OKN, 481, verslag van Starhemberg aan Kaunitz, 3 augustus 1774.
- 39 C. LOIR, *Bruxelles néoclassique : Mutation d'un espace urbain, 1775-1840*, Brussel, 2009, p. 69-119. Het was bij deze gelegenheid dat de Rekenkamer uiteindelijk een nieuw onderkomen vond in de linkervleugel van de Raad van Brabant, aan de rand van het park.

KADERTEKST p. 288

- 1 Brussel, Algemeen Rijksarchief, Verzameling 'Aanleg van het park en het Koningsplein te Brussel', 4, fol. 112-118.

HOOFDSTUK 13 | PALEIZEN OP EN OM DE COUDENBERG

- 1 De auteurs hebben zich bewust beperkt tot ensembles die expliciet 'paleis' worden genoemd en die tot op vandaag die functie hebben. Deze keuze verklaart de afwezigheid van gebouwen als het paleis van de graaf van Vlaanderen in de Regentschapsstraat, dat pas later deze vorstelijke functie kreeg en ze ook snel weer verloor, of van de hoven van Egmont in de Wolstraat, die pas later de naam van 'paleis' kregen, nadat ze waren samengevoegd, vergroot en verbouwd tot het eenvormige ensemble dat we vandaag kennen.
- 2 *Dictionnaire de l'Académie française*, 4e editie, 1762, geraadpleegd op 4 september 2011 op <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/dicos/publico1look.pl?strippedhw=palais>. Over de evolutie van de term 'paleis', zie L. MOULINIER-BROGI, "Palais": la singulière fortune d'un mot, in M.-F. AUZÉPY & J. CORNETTE (eds.), *Palais et Pouvoir. De Constantinople à Versailles*, Saint-Denis, 2003, p. 295-308 en G. SABATIER, *Le palais d'Etat en Europe, de la Renaissance au Grand Siècle*, in M.-F. AUZÉPY & J. CORNETTE (eds.), *Palais et Pouvoir*, op. cit., p. 81-108.
- 3 *Description de la Ville de Bruxelles, enrichie du plan de la ville et de perspectives*, J. L. de Boubiers, Brussel, 1782, p. 2.
- 4 Beerwaarde MANN, *Abrégé de l'histoire ecclésiastique, civile et naturelle de la ville de Bruxelles, et de ses environs ; avec la description de ce qui s'y trouve de plus remarquable, partie seconde : Description de Bruxelles, ou Etat présent tant ecclésiastique que civil, de cette ville*, Lemaire, Brussel, 1785, p. 204.
- 5 *Ibidem*, p. 82.
- 6 X. DUQUENNE, *Le nouveau Château de Charles de Lorraine à Tervuren*, in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, LXXVII, 2008, p. 101-132.
- 7 H. LORENZ, *Le château en Europe*, in T. W. GAERTGENS & K. POMIAN (eds.), *Le XVIIIe siècle*, Parijs, 1998, p. 257-261 (*Histoire artistique de l'Europe*).
- 8 Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), Raad van Financiën, 2062, Memorandum van 6 mei 1793. Met dank aan Michèle Galand die ons op dit document opmerkelijk maakte.
- 9 X. DUQUENNE, *Le parc de Wespelaar. Le jardin anglais en Belgique au XVIIIe siècle*, Brussel, 2001, p. 52-54. Zie ook A. MOLITOR et al., *Het koninklijk paleis van Brussel*, Brussel, 1993 (*Musea Nostra*, 32); V.-G. MARTINY, *Charles Vander Straeten, architecte des palais royaux, 1771-1834*, in *Industrie*, nr. 12, december 1971, p. 748-759; L. RANIERI, *Het gebouw en zijn omgeving*, in A. SMOLAR-MEYNART et al., *Het Paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel, 1991, p. 267-302.
- 10 J. J. DE CLOET, *Châteaux et monuments des Pays-Bas*, Brussel, Jobard, zonder datum, nr. 69.
- 11 L. RANIERI, *Léopold II urbaniste*, Brussel, 1973, p. 155.
- 12 Brussel, Archief van de Stad Brussel (ASB), Kaarten en plattegronden van Brussel en het Brusselse gewest (KPB), 45, *Projet pour l'agrandissement et l'embellissement de la Ville de Bruxelles, pour y former de grandes communications et y placer convenablement le palais de Sa Majesté. Dédié et présenté à Son Altesse Royale Monseigneur le Prince d'Orange le 11 septembre 1817, par François Verly, son architecte*. De volgende citaten zijn ontleend aan de gedetailleerde legenda's van dit plan.
- 13 A. C. QUATREMÈRE DE QUINCY, *Dictionnaire historique de l'Architecture*, deel 2, Adrien Le Clere et Cie, Parijs, 1832, lemma 'palais', p. 186.
- 14 L. SOMERHAUSEN & W. VAN DEN STEENE, *Le Palais de la Nation*, Tielt, 1981.
- 15 C. DELVOYE, *Le Palais des Académies. Esquisse historique*, Brussel, 1980.
- 16 Onder meer H. FIOCCARDO, *Bruxelles, les palais de Laeken et de Tervuren*, Brussel, 1824, p. 30.
- 17 De namen van de lanen van het park, waaronder *l'avenue du palais*, zijn overgenomen op het topografisch plan van de stad Brussel en haar buitenwijken, in 1816 opgesteld door Jean-Baptiste De Bouge, zie L. DANGKAERT, *Bruxelles. Cinq siècles de cartographie*, Tielt-Knokke, 1989, p. 98. Het project wordt eveneens vermeld door B. DE SMEDT, *Le parc de Bruxelles ancien et moderne*, Brussel, 1847, p. 129.